

Соња Р. ШЉИВИЋ*

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ЕПСКИ ПОГЛЕД НА СВЕТ ПУТОПИСЦА ГРИГОРИЈА БОЖОВИЋА**

Айсѝракиј: У раду је анализирана поетика путописне прозе Григорија Божовића, с фокусом на односу према народној традицији. Посебно је размотрен метафорички потенцијал појма „епског“ у његовим путописима, спрам дефиниције епског Емила Штајгера, и осталих књижевних врста, најпре, народног стваралаштва. Наредни аспект анализе обухвата поимање *ејског човека*, потом *ѝрадиције* према схватању Томаса Стерна Елиота и уопште односа традиционалности и савремености у путописној прози Григорија Божовића.

Кључне речи: Григорије Божовић, путописи, народно стваралаштво, метафоричност „епског“, Е. Штајгер, *ејски човек*, традиција, Т.С. Елиот.

Путописи и репортерски записи Григорија Божовића објављени у другој књизи *Сабраних дела* (2016), временски обухватају пишчев рад од скоро четири деценије. Штампани у дневним листовима, путописи за ауторова живота нису сабрани. Око сто путописа штампаних у дневном листу *Полиѝника*, Божовић је потом објавио у књигама *Узѝредни заѝиси* (1926), *Црѝе и резе* (1928), *Чудесни куѝови* (1930), *Са седла и самара* (1930), *Урезане исѝине* (1930).

Објавивши око четири стотине и четрдесет путописа, Божовић је, најпре, сачувао сећање на Стару Србију, али и Црну Гору, Херцеговину, Босну, Македонију, Далмацију и друге крајеве. Највећи број путописа и новинских извештаја везани су за Божовићев завичај, Ибарски Колашин, Стару Србију, али и крајеве који данас чине засебне државе.

Путописе Григорија Божовића одликују сва начела жанра. Обједињујући документарно и уметничко, у линеарној композицији, приповедач често мења дискурс, од историјског, па до сасвим лирског казивања. Његови путописи имају и велику етнографску вредност, с обзиром на то да аутор посебну пажњу посвећује описивању обичаја, као и народне ношње крајева у којима борави.

Документарност Божовићеве путописне прозе потврђује и *жива реч* његових саговорника. Тражећи међу њима најизразитије представнике домаћег становништва,

* Научни сарадник, sonjasljivic@yahoo.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-47/2023-01/200020 од 3. 2. 2023. године.

Божовић им, на тренутке, „препушта реч“, постајући само записивач – „Непрестано бележим и слушам“ (Божовић 2016: 959).

Како је посведочио и његов син Браторад, све што је написао, „мој отац је напашао у стварном животу и узео из стварног живота, чак и имена својих јунака.“ (према: Јевтовић 1996: 71).

Оптерећујући, каткад, рукопис статистичким подацима, Божовић, ипак, оваквим фактографским елементима даје немали прилог историји Старе Србије и других крајева.

Путописи Григорија Божовића су „по карактеру и суштини походи истраживача Вуковог духа и Цвијићевог даха, по непознатим и мало познатим крајевима“ (Јевтовић 2001: 195). Његова грађа је изворна, она корени у аутентичном народном животу. Као путописац, Божовић је врло темељан, па „свој путопис остварује након озбиљних припрема у духу поетичког правила ’путуј и бележи‘“ (Ристић 2001: 204).

Приповедни језик његових путописа је вишеслојан. С једне стране, сам приповедач користи савремену лексику, али се и архаични лексички слој изнова контекстуализује, чешће у говору јунака. Такође, реалиста Божовић у потпуности задржава дијалекатске особености говора јунака о којима пише. Дијалекат овде нема фолклорну или етноцентричну функцију, како наводи Даница Андрејевић, „већ је његова употреба настала у сврху именовања посебне естетичке стварности која је неименљива књижевним језиком и иконикама које из њега проистичу“ (2006: 58).

Као посебно важну чињеницу за свој приповедачки развој, Божовић истиче своје порекло, завичајни Ибарски Колашин, „однегован на десетерцу, са богатом усменом литературом, са јужним дијалектом.“ (Тосић 2002: 100). Како сам каже –

„Основна моја фраза је епска, широка, па сам је тек у пракси успео да збијем, да пишем у кратким реченицама и да често говорим кроз редове. Волим опис, мада га увек дајем у најмањој мери“ (према: Тосић 2002: 109).

Божовићев наративни стил доиста је сведен, те он више тежи да представи оно што је видео, упоредо приповедајући о местима по којима путује. Иако је *ејска фраза збијена*, наратор, најчешће пишући о историјским догађајима, јунацима и храмовима, задржава узвишени тон карактеристичан за епску поезију. Ни сама форма његових путописних записа није обимна, о чему, можда, најбоље сведоче наслови његових двеју књига: *Узредни записи*, *Црпе* и *резе*. Његови путописи, који су најчешће настајали по новинарском задатку, формално се могу посматрати и као кратке документарне приче. Ни дескриптивни сегменти његове прозе немају „ејску ширину“, већ, напротив, исказ је лирски сажет. У том смислу, приповедач Божовић носи једно од „... најсуштинскијих обележја епског човека: он утврђује“ (Штајгер 1978: 102).

У путописима Григорија Божовића линеарна концепција времена је утолико особена што прошлост и садашњост постоје готово упоредо, с тим што је епска историјска прошлост важнија, или, како пише Штајгер, говорећи о еповима, „тежиште постојања лежи у прошлости и не пропушта се ниједна прилика да се та дубина одмери“ (Штајгер 1978: 101).

Хронотоп Божовићевих записа је хронотоп пута и прошлости, иако је приповедачко време садашње. Таква позиција приповедача условљена је управо од судном важношћу историјских догађаја, прошлости коју је очувала народна епска поезија: „...ако си колико-толико одњивљен на десетерцу, не можеш се никако отети слици и прилици коју имаш у машти за старе наше дворце, за градове и куле...“ (Божовић 2016: 136–137).

Као припаднику *десетерачкој соја*, за приповедача Божовића *десетерац* (је) као *гледање на свети*. Епски поглед на свет, изван терминолошког одређења *ејско/ејсика*, најпре би подразумевао епски етички кодекс, потом херојски и национални патос.

„Деловођа је приводио људе који дивно казују, епски широко и као певајући, а наглашајући освећену историјску истину и правду као по заклетви. Непрестано бележим и слушам. Но више се дивим. Тој причи, том начину казивања. Тим људима који су у околини стекли право да буду живе листине, живи летописи“ (Божовић 2016: 959).

Записујући речи својих сабеседника, Божовић дознаје не само повест као фактографију веома значајних или микроисторијских догађаја у *чудесним кућовима*, већ бележи праву историју, историју човечанства коју већински чине *обични људи*. Прича о проживљеном људском веку, посебно на несмиривом тлу, у различитим културно-историјским приликама ствара *људе–живе лејојисце*.

Божовићеви *сељачки Цицерони*, који „...штедро пуне уста речју...“ (Божовић 2016: 904), казују *ејски широко и као њевајући*. С друге стране, њихове беседе су од *исклесаних реченица*.

„Посматрао сам овога брђанина са великом пажњом. Занимало ме је највише то што је он у свем својем разговору непрекидно одржао свој епски акценат и што је и обичне ствари причао у исклесаној реченици, озбиљно и са подигнутим гласом, као што су му већ приче о догађајима и људима у њима биле готово праве рапсодије. [...] ... не ваља заборављати да се тамо у друштву не говори но беседи и да беседи само онај кому је то дано као и гуслару“ (Божовић 2016: 651).

Као својеврсни прилог тврђи да прошлост и садашњост коегзистирају, као и томе да је Божовићев начин гледања на свет епски, потврђује и чињеница да се и о садашњем времену и свакодневици казује *ејским акценцијом*.

И своју *мајерњу мелодију* Божовић је пронашао управо у епици на којој је *одњивљен*. *Ејски акценат* и десетерац, као и *исклесану реченицу* дале су „...осамљеност и зима, та висина и шестомесечно огњиште“ (Божовић 2016: 904), као и причу, загонетку и пословицу и „издељало нашу реченицу, створило музику нашега језика“ (Божовић 2016: 904).

У Божовићевом *ејском погледу на свети* предео и језик синестезијски су истих одлика– висина предела и тона казивања, док сами рељефи крајева о којима, углавном, пише одговарају *исклесаној реченици*.

Еписки поглед на свет, обухвата и поглед *епископског човека* на себе самог, те је и његов психички склоп такође еписки. Како пише антрополог Владимир Дворниковић у својој *Карактерологији Југословена*: „...сматрам десетерац изражајним скелетом за један читав психички *орјанитивитет*, и тај чини 'душу десетерца'“ (Дворниковић 2000: 425–426).

„То је уједно и душа епископског патријарха, са свом оном изменом осећајних афеката и отпорних реакција, које су толико значајне за тај психолошки и социјални тип. Зато је десетерац тако органски ушао у крв и моздину нашег „епископског човека“, и зато тако савршено одговара његовој целокупној психичкој структури“ (Дворниковић 2000: 425–426).

Психичко стање човека који је у сталној опасности је значајно измењено због доминантног присуства одбрамбене реакције. Он није само у страху од губљења националног и верског одређења, већ и од губитка голог живота. Своју резилјентност *епископски човек* је градио и сачувао управо епископском поезијом. Такву снагу еписке песме потврђује и сам Божовић.

„Остаје нам лево заселак крвавога Каљоша Зајаса, који је негде горе у кршу изгубио своју непокорну главу онда кад је сулудо помишљао да је јачи од песме, силнији од царских предања, становитији од манастирских зидина, постојанији од мастика на фрескама...“ (Божовић 2016: 185).

Народно стваралаштво очувало је национално осећање, прозрело коб косовског страдања, много раније од *историјске пресуде*.

„Косово су бескрајно дубоко осетили деспотица Јефимија, наш српски десетерац и народна казивања... [...] Вођени правом божанском видовитошћу, заринувши се у све тајанствене суштине народнога нагона, они су не само до крајњих дубина прозрели коб одиграног догађаја на Косову, но му пронашли мистику, дали смисао и створили једну легенду, на први поглед непаметну и несхватљиву за свет, али напokon и најлепшу и невероватно великом истином засићену“ (Божовић 2016: 784–785).

Косово је „родило и објавило свету српски народ“ (Божовић 2016: 788), који се свакако и пре тога осећао српским. Тако, „десетерцу по Косову није било тешко створити косовску легенду и дати јој онакву садржину која је и вера и етика и јеванђеље...“ (Божовић 2016: 788). *Ојевано* Косово се боље „привило народном духу и срцу, народној и трагично засенченој снази“ (Божовић 2016: 785).

Само епископско певање иако израз херојског отпора, „приближује (се) тишу меланхоличног тужења“ (Дворниковић 2000: 420). У тужењу мајке за изгубљеним сином Дворниковић чује „јасну ритмику десетерца“ и осећа „исконско јединство десетерачке ритмике са говором бола“ (2000: 421). Препознавање исте синтезе налазимо и код Тихомира Ђорђевића, који у певању Херцеговки и Црногорки уместо песме, чује нарицање. Како Ђорђевић наводи, на питање ко је преминуо, жене одговарају: „Није нико већ за Лазаром и Милошем наричемо...“ (према: Дворниковић 2000: 422).

У Божовїћевој путописној прози, иако нема облика тужбалице, препознаје се њен тон или барем жалост, најпре, за минулом херојском прошлoшћу, за снагом која је *їраїично засенчена*. Како то јасно Дворниковић описује:

„Лирска и епска душа боре се у Југословену. Оне се боре, али тужне су обе. Тужан је у дну и јуначки победнички еп; тужбалички звук чујемо и из пркосног херојског, мушког десетерца!“ (Дворниковић 2000: 429)

Навешћемо само два примера из Божовїћевих путописа, иако туга за старим, за прошлoшћу која се не може завршити, словенска меланхолија уопште, провејава из сваког записа:

„Како се у мени боре утисци лица и наличја, ја бих готово рекао оно старо и страшно: „Ој давори, ти Косово равно!“ Али опет, то преко усана не прелази, јер су очи виделе како је шајкача епски загазила озго са Преполца, а срце је пуно победних и захвалних псалмова. Ми смо покољење за трошак.“ (Божовић 2016: 85)

„Тек кад човек види једну велику свадбу на селу у Шумадији, осети да је песма само оно што тешки живот уклеше, не у обичну прозну реченицу но у стих, којим се ретко проговара, и то кроз уста најосетљивијих људи“ (Божовић 2016: 376).

Међутим, у Божовићевим *Пуїойисима* епитет „епско“ придобија и метафоричку функцију. У првом наведеном примеру где је „шајкача епски загазила озго са Преполца“, *ејско* може обухватити и следећа значења: херојски, победоносно, освајачко, читав скуп значењски блиских израза.

Метафоричку снагу *ејскої* и потврду *ејскої ѿоједа на свеј* још боље илуструје следећи пример: „Киша се ончас претвара у снежну лапавицу, а епска планинска тама притисла долове и сутесци даје чаробан изглед“ (Божовић 2016: 75). Овде би семантичко поље *ејскої* обухватило значења – висока, широка, снажна.

У изразито лирском опису црногорског планинског предела, епско је значењски еквивалент јачини, ширини, полету, отпору:

„Јер то није какав горски хрбат, каква црна планина, но пучина начичкана црна стења, које је из ње изникло као какви од кише потамњели пластови по равном сенокосу... [...] Куцао је ту један живот епских узмаха, једна најлепша нехарична грубој сили...“ (Божовић 2016: 280).

Свако од побројаних пренесених значења – херојско, победоносно, освајачко, високо, широко, снажно, јако, полетно, отпорно – одговара, опет, једино *ејском ѿоједу на свеј*. Чак и када пише о лирској песми коју је забележио на путу, Божовић у њеном певању чује епски темпо. Она се пева „још плавније, још шире, са епском мирноћом...“ (Божовић 2016: 116).

Ејски оздїљан приповедач Божовић, не отима се ни од мистичне збиље догађаја, предела и људи које приказује, јер, како пише о Црној Гори – „Она би била бајка кад не би била истина.“ (Божовић 2016: 278). За Божовића свако покољење

„има себе и своју песму, има своју кажу и бајку, свој језик и свој нагласак. Но, ја опет понављам: пролазио сам кроз стварну песму и бајку...“ (Божовић 2016: 104).

Божовић, приповедајући, не само да се не може одвојити од наслеђа епске песме, већ од народне књижевности у целини. С тим у вези и сегменти његове прозе са истакнутим лирским набојем неодвојиви су од лирске народне песме, од њене изразите осећајности. Тако су у Божовићевој прози и дунђери песници: „Надахнути су били песници ти дунђери мијачки. Као и Јефимија кад је златном жицом везла свој овековечени покров Посеченом Кнезу“ (Божовић 2016: 199).

„Човек има да се задиви највише том слагању камена на камен. То није било зидање, но вез, но златарево гранање сребра. То је било не зидање, но једно певање, права песма. Она побожна, рисјански мекана, узвишена и надахнута...“ (Божовић 2016: 199).

Косовски неимари не зидају, но везу:

„Држи се стројна и шарена Грачаница, не сазидана и улешана, но урешена и навезена као порукавље на Косовки Девојци. Вера и Бог вез је то, а не неимарево слагање тесане сиге и гранита“ (Божовић 2016: 93).

Погледу путописца Григорија Божовића не измичу ни фолклорни елементи датог ареала. Манастир Грачаница није само „порукавље на Косовки Девојци“, већ се она *држи* „...као каква богомдано нагижђена лепојка, на којем косовском сабору, сва у везу од свиле, сва у ставу покрета и кад стоји, као усамљена срна на рудини“ (Божовић 2016: 94).

У немалом броју наведених цитата из путописне прозе Григорија Божовића приметно је помињање других књижевних врста. Аутор наводи летопис, беседу, бајку легенду, кажу, пословицу, загонетку, рапсодију, псалм, песму и јеванђеље.

Као историјски спис, летопис бележи значајне догађаје или говори о важним личностима одређеног периода. У путопису из пјеваљског краја „На Мујову лому“ *људи-сџарине*, стекли су право да буду „живе листине, живи летописи“. Преношење усменим путем, овога пута историје датог краја, као испрва једини начин преношења колективног искуства и уметничких творевина, као што је познато, основна је мнемотехника у нашој народној традицији. Колективно памћење које чува појединац, претвара га у живу историју, „живу књигу“, у *лисџину* и *леџојис*. Осим свог термилошког значења, летопис, у наведеном примеру, има и свој удео у метафори.

У црногорском Колашину се „не говори но беседи“ (Божовић 2016: 651) и беседи „само онај кому је то дано као и гуслару“ (Божовић 2016: 651). Сама беседа, у књижевнотеоријском смислу, реторички је облик, намењен широј публици. Бележењем беседа и казивања појединаца, приповедач Божовић, изнова свој текст заснива на казу¹, те „тежиште се са сџеа (који се своди на минимум) преноси на поступке сказа...“ (Ејхенбаум 2012: 93).

1 Термин *казу* у науку о књижевности увео је руски формалиста Борис Ејхенбаум у студији *Како је направљен Гогољев Шинел*. Ејхенбаум је овим термином, у његовом најширем значењу, означио

За Божовића свако покољење „има себе и своју песму, има своју кажу и бајку, свој језик и свој нагласак. Но, ја опет понављам: пролазио сам кроз стварну песму и бајку...“ (Божовић 2016: 104). Бајци као народној приповеци са елементима фантастичног, писац додаје епитет „стварно“, што се на први поглед чини као *contradictio in adjecto*. Међутим, овде је реч о бајци као делу компарације, о бајци као стварности или бајковитости реалности, каквом се она чини аутору.

За писца епског и романтичарског националног набоја и Косовца Божовића свакако је најважнија косовска легенда. Тако, „десетерцу по Косову није било тешко створити косовску легенду и дати јој онакву садржину која је и вера и етика и јеванђеље...“ (Божовић 2016: 788). Легенда у форми усменог предања, такође је фолклорног порекла. Међутим, за Божовића косовска легенда је и јеванђеоска, и након пет стотина и педесет година од Косовског боја. Она је добра, радосна вест о Косову, његовом судбинском значају за нашу нацију.

Од прозних фолклорних облика Божовић помиње и *кажу*, која је као термин, синоним за предање и легенду. О епској песми већ је било речи, док је у путописима и Божовић забележио и неколико одломака лирских песама, углавном, новијег датума.

Говорећи и о свакодневици *ејским акценџом*, приче колашинског *дрђанина* о „догађајима и људима у њима биле (су) готово праве рапсодије“ (Божовић 2016: 651). Рапсодија је у раном периоду била једнака епској песми. Изводећи песму рапсод је увек у екстатичком расположењу. За *ејској човека* певање и казивање у рапсодијској екстази једнако је епском иктусу.

На путу по родном Косову, гледајући како је „шпјакча епски загазила озго са Преполца“ (Божовић 2016: 85), путописцу је срце пуно „победних и захвалних псалмова“ (Божовић 2016: 85). Уобичајена форма псалма је химна или молитва. За приповедача Божовића псалам је очито химнички интониран. Екстатичко рапсодско извођење, као и химнични интонирани псалмови истог су фона као и епска народна песма.

У Божовићевим путописима поједине поменуте књижевне врсте задржавају своје жанровско значење, док друге имају метафоричку улогу. Већина поменutih књижевних врста припада народној књижевности или потичу из ње. Дакле, нису само десетерац и ешика одгојили писца Божовића, већ целокупно усмено стваралаштво, фолклор и све оно што је својствено једном народу.

Међуратни књижевни критичари, док се још активно писало о Божовићу, пре његове осуде и смрти, сагласни су у једном – дело Григорија Божовића настајало је на трагу народне књижевности, колективног искуства и обичаја. Међутим, управо то сагласје ставова било је и полазна тачка размимоилажења.

начин приповедања проистекао из усменог казивања. *Инијерјрејџивни сказ* означава непосредно преношење говорне речи, као средства карактеризације јунака, или део ауторске нарације. У Божовићевим путописима интерпретативни сказ заснован је на дијалекатском говору, *илузији њриповедања*, која се постиже помоћу уметнутих анегдота, с функцијом верификације појединих ситуација или чешће додатног маркирања одређеног ареала.

Станислав Винавер егзалтирано пише о Божовићевој прози. Божовић је, према Винаверовом мишљењу, својом ненадмашном посматрачком оштрином, успео да „домаши се до објективности, до једне више уметничке истине...“ (према: Јевтовић 1996: 80).

С друге стране, Милан Кашанин је сматрао да приповедач Божовић „није толико уметник колико дословни описивач лица и догађаја“ (према: Јевтовић 1996: 80). Стога је, према Кашаниновом мишљењу, Божовићев рад више од документарне, но уметничке вредности.

Пишући о Божовићевим приповеткама Милан Богдановић констатује да су оне, пре свега, „биле респектоване као отпев струна“ (према: Јевтовић 1996: 82). Време у којем Божовић пише, наставља Богдановић „више припада народној песми но нама.“ (према: Јевтовић 1996: 82). Божовић је одличан хроничар и репортер, али „он је уметник врло мало“ (према: Јевтовић 1996: 82). Божовић *није стварао*, и „изнад свега, нема снаге у изразу, нема стила!“ (према: Јевтовић 1996: 82)

Фолклор у Божовићевим приповеткама учили су и други критичари, и углавном му давали негативну конотацију. Милан Богдановић је, међугим, *тирансиозицију фолклора у књижевно шийиво* видео као *средство сликања одабраних шийова*. Тако, закључује Богдановић, „Г. Божовић је извукао небројене вредности из примитивне народне реторике“ (према: Јевтовић 1996: 89).

Милица Јанковић, пак, резигнирана претходним критичким читањима Божовићеве прозе, пише да то што је Божовић „историјски хроничар, чувар народног језика, народних обичаја, и светиња – није зато мање уметник“ (према: Јевтовић 1996: 95).

У наведеним критичким освртима тумачи, углавном, народну традицију на коју се приповедач Божовић ослањао осећају као терет у његовој прози, или, чак, сматрају да традиција иде на уштрб Божовићевог уметничког дара. У транспонованој народној уметности у Божовићевој прози, фолклорним елементима и језику, међуратни критичари видели су управо анахроност његовог дела. Оно што је критички приговорено Божовићевим приповеткама, једнако би се могло односити и на његове путописе, који тада нису били предмет проучавања.

Млађи тумачи, пак, у Божовићевом приповедном делу само потврђују елементе традиције, дајући му посредно или непосредно позитивну квалификацију. Тако, Валентина Питулић тврди да се код Божовића „јасно уочава фолклорни подтекст“ (2020: 224), који је, пак, „значајан материјал за дубље проучавање традиционалних симбола.“ (2020: 224). Наведена ауторка у Божовићевим приповеткама уочава „слојевитост у којој доминира историчност и фактографија; топоними, дијалекатско језичко богатство, етнолошки, етнопсихолошки, социолошки и фолклорни слој“ (2020: 224).

Љубомир Зуковић у чланку „Трагови народних песама у прози Григорија Божовића“ бележи да „осим гусларских у Божовићевој реченици сусрећемо и многобројне изразе, Вук би казао у *обичај узетије речи*...“ (2005: 471). Исти аутор наводи ликове из епске поезије с којима аутор пореди своје ликове. Како сматра Зуковић, Божовић, поредећи своје јунаке са Марком Краљевићем, мајком Јевросимом,

мајком Југовића, Боланим Дојчином или неким другим „он (је) своју личност² обогатио свим оним особинама које поседује јунак, односно јунакиња са којом је та сличност упоређена“ (Зуковић 2005: 471).

У вези са Божовићевим односом према народној књижевности, најпре епској поезији, треба посебно истаћи да јој писац приступа с критичком дистанцом и историјски чињенично. Тако, у Божовићевим путописима нема ни трага *ејских биографија* Марка Краљевића и Вука Бранковића. Марка Краљевића приповедач проклиње као турског вазала, док путујући по Дреници тек успут помиње супругу Вука Бранковића, Мару, најстарију ћерку Кнеза Лазара Хребељановића. Божовић, дакле, „предања уме да мери историјом“, како каже за једног од својих јунака.

Ипак, чини се да је целокупна народна традиција управо темељ на којем је Божовић најпре *сазигао* свој национални идеализам, изразито романтичарског тона, који је, пак, наслеђен од епске поезије. Ипак, епска озбиљност овог закаснелог реалисте ситуира његову прозу у главни реалистички ток. Овакав Божовићев однос према традицији несумњиво је условљен његовим пореклом и васпитањем, јер, како се чини, национални идеализам и данас је утемељен управо на косовском миту и стварности. Како је приметио Миодраг М. Пешић, Божовић је *са седла и самара* „указао по стоти пут на неисцрпни мајдан, од кога су живели и Сремац, и Станковић, и Мокрањец, и многи други, а којим би се и Европа могла користити у данима свога умора...“ (Пешић 1983: 510). За Божовића, нужно, најпре је Косово то најбогатије рудиште.

Чињеница је да је Божовић писац реалистичког усмерења, иако треба имати у виду да је он стварао у време „када се српски реализам налазио у завршници свога главног тока, али је он понегде каснио и накнадно се развијао, нарочито у неослобођеним српским крајевима изван ондашње Србије и Црне Горе, првенствено на Косову и Метохији...“ (Јеврић 2016: 16). Иако се као писац развијао упоредо са стварањем модерне књижевности у ослобођеним крајевима, Божовић је остао веран народној традицији, романтичарском националном идеализму и реалистичкој школи.

Међутим, у форми, стилу и језику Божовићевих путописа видљив је утицај модерне књижевности. Успевши да *збије ејску фразу*, Божовић тражи и налази и сажета композициона решења. Своје путописе аутор је компоновао од низа слика, стварајући колаже, готово техником филмске монтаже, како запажа Миленко Јевтовић. Прича нема класични проседе, већ аутор у саму наоко статичну слику уводи радњу и дијалог, те се на тај начин новонасталом динамиком његови путописи изједначавају са модерном кратком причом. Иако, као прави реалиста своје јунаке посматра као „типове“, они су индивидуализовани књижевни ликови.

Свакако, лектира Григорија Божовића није била само народна књижевност, како је и сам посведочио у разговору са Бранимиром Ћосићем.

„Мада сам сав васпитан у руској и скандинавској литератури, и француским класицима (Флобер, Балзак, Доде, Мопасан и Франс – овај последњи због стила и језика) Ви видите да сам поред тога сав за традицију и у традицији. Не волим литературу невезану за народ и крај, иако су толико пута други литерарни мотиви

2 књижевни лик, прим. аутора;

узбуњивали моју душу. Зато ценим Његоша и његов *Горски вијенац* и верујем да само таквим путем и чувајући та начела наша књижевност може ући у светску са великом и новом речју“ (Ђосић 2002: 102).

У истом разговору Божовић наводи да његова читалачка биографија почиње збиркама Вука Караџића, потом реалистима Матавуљем и Јанком Веселиновићем. Божовић је, припремајући се за студије на Духовној академији у Москви, већ са осамнаест година савладао руски језик и читао руске писце у оригиналу, посебно Достојевског и Тургенева, којег је, уз Флобера, највише ценио.

„...више ценим Флоберов опис заласка сунца (у *Кушању Св. Анђонија*) и Тургеневљев опис мртва човека, него читаву серију Золиних романа. У Москви сам, после, редовно изучавао упоредну литературу, и све до 1915. године био сам у апсолутном контакту са светском књижевношћу.

Као професор Богословско-учитељске школе у Призрену остварио сам интензивне културне везе са Београдом и Загребом и отуда добијао све до 1915. сву потребну савремену литературу.“ (Ђосић 2002: 106).

За Божовића „наша традиција није рекла своју последњу реч“ (према: Ђосић 2002: 103) и на њеном трагу могу израсти нови велики књижевници, те он и свој „скромни рад“, *добровољни надничарски* сматра „припремом за друге, нове“ (према: Ђосић 2002: 103). Како видимо, иако је Божовић сав у нашој традицији и за традицију, његова лектира обухвата и традицију уопште. У већ поменутом разговору са Бранимиром Ђосићем, Божовић посебно истиче да „наша литература, наравно, мора ићи упоредо са светском, али се људи морају старати за самосталност и самостално стварање“ (Ђосић 2002: 107).

У Божовићевом делу традиција се може посматрати са елитовског становишта.

У есеју „Традиција и индивидуални таленат“ Томас Стерн Елиот најпре напомиње да се традиција не наслеђује, већ стиче великим трудом. Традиција, најпре, „обухвата осећање историје“ (према: Милосављевић 1991: 470).

„...осећање историје укључује запажање не само онога што је прошло у прошлости већ и што је садашње у прошлости; осећање историје присиљава човека да не пише прожет до сржи само својом генерацијом већ са осећањем да читава европска литература почев од Хомера, и у оквиру ње читава литература његове сопствене земље, истовремено егзистирају и истовремено сачињавају један поредак. Такав историјски смисао, што значи смисао за ванвременско као и за временско, или за ванвременско и временско узето заједно, јесте оно што једног писца чини традиционалним. А то је, у исти мах, и оно што код писца побуђује најснажнију свест о његовом месту у времену, о његовој савремености“ (према: Милосављевић 1991: 470).

Стога, „ниједан песник, ниједан уметник нема сам за себе целовито значење“ (према: Милосављевић 1991: 470). Традиција је контекст у којем један писац постоји и уједно мерило његовог дела. Поредак у традицији је целовит, све док се не појави ново дело.

„...да би се одржао ред и после новине која се наметнула, *чијав* постојећи поредак мора да се, макар и најмање, измени; и тако се односи, сразмере, вредности сваког уметничког дела поново саображавају целини; а то представља уклапање старог и новог. Свако ко се сложи са овом идејом о поретку, о форми европске, односно енглеске литературе неће сматрати неоправданим да садашњост исто толико мења прошлост колико прошлост управља садашњошћу“ (Нав. према: Милосављевић 1991: 470).

Божовић је, очито, *сијекао* традицију, док наша традиција још увек стиче дело Григорија Божовића. Иако традиција има и свој хронолошки поредак, писац само у свом времену може бити означен као анахрон у односу на актуелне књижевне покрете. У традицији, пак, његово дело не може бити анахроно. Историјски смисао за временско, као и ванвременско који Божовић несумњиво поседује, у истој мери колико дело овога писца контекстуализује у традицију, толико га чини савременим. Смисао за свевременско, даље, само укључује писца Божовића у поредак традиције. Истина, нешто је другачији след традиционализације у случајевима писаца насилно предатих забраву.

Наша епска поезија и целокупно усмено наслеђе обухватају и оно свевременско, готово колико и грчки еп или још старији епови, који се, такође, ослањају *само на своју* традицију. Треба имати у виду и то да је у Божовићевој путописној прози народно стваралаштво, најпре, у функцији документа. Као новинар, Божовић исцртава мапу епских градова, манастира, личности и догађаја, далеко надмашујући новинарски стил.

У сажетој композицији која најпре настаје као новинарска забелешка, Божовић доспева до форме путописа, који трансформише у кратку причу. Очито, то је могло поћи за руком само писцу ретких способности, јер Божовић то чини готово неприметно, зналачки и интуитивно као *рођени* приповедач. Стога, иако Божовић свој путописни наратив заснива на сказу, с обиљем елемената народне традиције, путопис који се најпре посматра као документарни жанр, али стоји на међи с уметничким, као рубна форма, у Божовићевом случају пре има уметнички облик.

Божовић је, дакле, самосвојан писац. Његова проза припада главном току реалистичког покрета, без обзира на то што обухвата и елементе народне традиције, духа и стила романтизма, протореализма и фолклорног реалистичког поступка. Иако одвојен од тадашњих нових модерних токова српске књижевности, која је настајала у ослобођеним крајевима, Божовић својим даром, али и ерудицијом, повремено, надилази реалистички поступак.

У самим путописима, у којима улогу својеврсног сведочења преузима жива реч ауторових саговорника, као и народно стваралаштво, Божовић филигрантске лирске пасаже испишује као противтежу сувопарним фактографским детаљима. У раним критичким читањима дела овога писца истицана је најпре документарност, док се Божовићевом уметничком поступку готово није поклањала пажња. Са посве особитом поетизацијом, модерним композиционим решењима, Божовићев књижевни таленат, показује се и готово неопажаним метаморфозама жанра.

Описи путовања саставни су део најстаријих сачуваних епова, то јест путовање је неодојиви део епске структуре. Иако је реалиста Божовић *ејски објективан*, путопис не потиरे његово субјективно виђење света, које је, пак, опет озбиљно епско гледање на свет, са наглашеним епским етичким кодексом, херојским и националним осећањем.

Божовићева везаност за народну традицију, најпре за епску песму, чини се, опет је део личности Григорија Божовића, имајући у виду његово порекло и васпитање.

Како смо видели, сам појам „епског“ путописац Божовић метафорички проширује, творећи поређењем јединствени семантички скуп у српској путописној прози. Метафоричка значења епског – херојско, победоносно, освајачко, високо, широко, снажно, јако, полетно, отпорно – корелативи су пишчевог етичког кода и националне припадности, његовог епског погледа на свет. Међутим, путописац Божовић је објективан, те није искључив, па у путописима *бележи* и животе припадника и других етноса, обичаје свих крајева о којима приповеда *са седла и самара*.

Састављајући својеврсни регистар књижевних врста које припадају народној књижевности, помињући их у својим путописима у основном књижевнотеоријском значењу или, пак, као део поређења, Божовић је маширао главне тачке свог путничког и путописног итинерера, напосе свој поетички завичај. Међутим, његово књижевно и ерудитно путовање сеже дубље у традицију. Нису само људи-старине које Божовић походи људи – листине, *живи лејојисци*, већ и сам Божовићев путопис има одлике историјског списка. Ваља подсетити да су летописи устаљени облик српске и руске средњовековне књижевности, настали по угледу на византијске хронике. Помињући беседу и рапсодију Божовић нас враћа Антици, као једном од најстаријих културних слојева. Служећи се опет поређењем он је у своје путописе унео појмове псалма и јеванђеља, везујући их за простор епског Косова, као места где је „срце је пуно победних и захвалних псалмова“ (Божовић 2016: 85), а косовска легенда је јеванђеоска, истовремено радосна вест и повест о страдању.

Дакле, писац Божовић се суверено креће у традицији, по широком културном простору, што не умањује његов индивидуални таленат, нити га враћа „примитивној народној реторици“ (М. Богдановић). Његово осећање ванвременског и временског, Божовића само увременује и чини га са-временим. Увек актуелна културна представа да је оно што је *стјаро* или *друјачије* у односу на нове књижевне или уопште цивилизацијске кретње – *јримитивно*, не избавља нас из прошлости, нити је потребно да нас спаси, већ утемељује садашњи и будући тренутак. Имајући у виду и околности времена када је Богдановић писао о Григорију Божовићу, ипак се само може устврдити да је посредни културна и културолошка предрасуда, јер би се у супротном исто могло рећи и за старогрчке епове.

Поринут у косовску незавршиву историју, под притиском тада актуелне друштвенополитичке ситуације, Божовић се кретао *низ* време³, што му је омогућило да

3 Присетимо се да је време одређено метафориком простора – *ићи назад* у прошлост и *напред* у будућност.

оштрије и шире, својим еписким погледом, сагледа прошлост на коју се садашњост наслања. Он је тиме само потврдио један културни контекст, у истој мери колико су то учинили писци супротних убеђења, идући уз време, који су стварали опонирајући старијим књижевним покретима. С тим у вези елиотовски схваћена *традиција* изједначава, па се међу традиционалистима и антитрадиционалистима, додуше са закашњењем, морало наћи места за опус Григорија Божовића.

ИЗВОРИ

Божовић 2016: Григорије Божовић. *Пујојиси, Сабрана дела Григорија Божовића*, прир. Јордан Ристић, Београд: Завод за уџбенике, 2016.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Андрејевић 2006: Даница Андрејевић. „Естетичка функција дијалеката у прози Григорија Божовића“, *Језик и стил Григорија Божовића*, зборник са научног скупа, прир. Драгиша Бојовић, Косовска Митровица: Филозофски факултет, Зубин Поток: Дом културе „Стари Колашин“, 57–63.
- Дворниковић 2000: Владимир Дворниковић. *Карактѳеролоѳија Јуѳословена*, Просвета, Београд, 2000. 420–429.
- Ејхенбаум 2012: Борис Ејхенбаум. „Како је направљен Гогољев *Шинел*“, прев. Тања Поповић, *Београдски књижевни часопис*, бр. 27, лето 2012. 93–110.
- Зуковић 2005: Љубомир Зуковић. „Трагови народних песама у прози Григорија Божовића“, *Зборник Маѳице срѳске за књижевност и језик* 1–3, 465–474.
- Јеврић 2016: Милорад Јеврић. „Књижевно дело Григорија Божовића“, *Поетика Григорија Божовића*, зборник радова, прир. Даница Андрејевић, Александра Костић Тмушић, Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 15–37.
- Јевтовић 1996: Миленко Јевтовић. „Григорије Божовић и међуратна књижевна критика“, *Башѳина*, бр. 7. 79–103.
- Јевтовић 1996: Миленко Јевтовић. *Личност и књижевно дело Григорија Божовића*, Књига 2. Зубин Поток: Дом културе „Стари Колашин“, Приштина: Нови свет: Институт за српску културу; 71–95.
- Јевтовић 2001: Миленко Јевтовић. „Јужна Србија у путошним трансверзалама Григорија Божовића“, *Књижевност и јужне Србије до Друге светске ратне*, зборник радова 3, прир. Владимир Цветановић, Београд: Институт за књижевност и уметност: Балканолошки институт: САНУ, 193–202.
- Милосављевић 1991: Петар Милосављевић (прир.). *Теоријска мисао о књижевности*, Светови, Нови Сад, 1991. 469–475.
- Пешић 1983: Миодраг М. Пешић. „Растко Петровић и други путописци“, *Међурајни критичари*, прир. Милан Радуловић, Нови Сад: Матица српска; Београд: Институт за књижевност и уметност, 503–510.
- Питулић 2020: Валентина Питулић. „Приповедачка проза Григорија Божовића у светлу традиције: Значење прага, огњишта и земље“, *Књижевна историја*, Год. 52, бр. 172, 223–234.
- Ристић 2001: Јордан Ристић. „Путописи Григорија Божовића по Ѓњилану и околини“, *Књижевност и јужне Србије до Друге светске ратне*, зборник радова 3, прир. Владимир Цветановић, Београд: Институт за књижевност и уметност: Балканолошки институт: САНУ, 203–207.
- Ђосић 2002: Бранимир Ђосић. *Десет ѳисаца – десет разѳова*, Народна библиотека Бор, 99–111.
- Штајгер 1978: Емил Штајгер. *Умеће ѳумачења и друѳи оледѳи*, прир. Милан Комненић, прев. Дринка Гојковић; Просвета, Београд, 97–140.

Sonja R. ŠLJIVIĆ

EPIC WORLDVIEW OF A TRAVEL WRITER GRIGORIJE BOŽOVIĆ

SUMMARY

This paper analyzes the poetics of Grigorije Božović's travel literature, focusing on his attitude towards folk traditions in particular. A special emphasis is put on a metaphorical potential of the concept of „epic“ in his travelogues, as opposed to Emil Staiger's concept of „epic“ as well as other literary genres, mainly folklore. Further analysis encompasses the notion of *epic man*, the concept of *tradition* introduced by Thomas Stearns Eliot and it also explores the relationship between tradition and contemporaneity in Grigorije Božović's travel writings.

Key words: Grigorije Božović, travelogue, folklore, metaphorical potential of the “epic”, E. Staiger, *epic man*, tradition, T. S. Eliot.